

prvoj fazi rješavanja tršćanskog pitanja, prilikom diskusija o ugovoru o miru s Italijom, autor ističe da je negativan ishod borbe za Trst bio posljedica »izoliranosti« Jugoslavije. Čini mi se da je pretjerano govoriti da je Jugoslavija u to vrijeme bila izolirana jer je tada nesumnjivo uživala diplomatsku podršku Sovjetskog Saveza, a Francuska nije prema njoj zauzimala sasvim isti stav kao i Velika Britanija i SAD. Sovjetski Savez je tek u posljednjem momentu popustio kada su propali svi izgledi da se bez kompromisnog rješenja tršćanskog pitanja postigne sporazum o mirovnom ugovoru s Italijom.

Ovo bi bile neke od primjedbi koje se nameću prilikom čitanja te brižljivo pisane knjige, u kojoj je autor inače potpuno uspio da postigne cilj za kojim je išao, naime da »sistematizira dosad poznatu građu i tako zaokruži pregled poslijeratnog rješavanja ovog za našu državnu zajednicu tako važnog pitanja.«

D. Šepić

PRILOZI HISTORIJI NARODNOOSLOBODILAČKOG POKRETA U DALMACIJI

Proučavanje narodne revolucije zauzima postepeno sve značajnije mjesto u našoj historiografiji, a tome je osobito pridonijela proslava njene dvadesetgodinje. Međutim, treba odmah istaći da još uvijek većina radova o tom razdoblju ima memoarski i dokumentarni karakter, a samo je malo njih rezultat znanstvenog istraživanja. Namjera je ovog prikaza da se poglavito s obzirom na to pitanje osvrne na neka izdanja objavljena posljednjih godina, koja se odnose na historiju narodne revolucije u Dalmaciji.

1. Dvije knjige Drage Gizdića: *Dalmacija 1941* i *Dalmacija 1942* (Zagreb 1957 i 1959, str. 510 i 827), trebalo bi da — prema riječima autora — »posluže kao izvorni materijal i građa budućem historičaru NOB Dalmacije«. On je u »Uvodnoj napomeni« konstatirao da su ovi prilozi napisani na osnovu ratnih bilježaka, koje je sredio za štampu, iako ih u vrijeme rata nije vodio u tu svrhu »već jedino iz vlastitog interesa i potreba proisteklih iz... revolucionarne djelatnosti i dužnosti«. Međutim, shvatljivo je da takav materijal ne čini skladnu cjelinu, jer je karakter bilježaka — kako autor ističe — bio »uslovljen ratnim prilikama u kojima su nastale« te dužnostima i sredinom u kojoj je »najviše djelovao«. To osobito potvrđuje činjenica da u tim knjigama ima »najviše podataka iz Splita i iz srednje Dalmacije«, a ona će se vjerojatno odraziti i u idućim svescima, koje autor priprema, iako u manjoj mjeri. Zato njegove bilješke kao cjelina, s obzirom na vrijeme i prostor koje obuhvaćaju, predstavljaju uglavnom neki oblik dnevnika, a manjim dijelom kroniku narodne revolucije u Dalmaciji, kako bi se iz naslova moglo zaključiti.

Prema tome, iako je Gizdić u svojim bilješkama, koje je od kraja marta 1941, iz dana u dan vodio, pratio gotovo sva zbivanja u Dalmaciji, povezujući ih s drugim važnijim događajima izvan nje, ostaju ipak najvredniji oni njegovi zapisi u kojima su izneseni neposredni utisci, a to se uglavnom odnosi na njegov rad i djelovanje u Splitu i solinskom industrijskom bazenu. U njima će se naći dosta vrijednih podataka, koji dopunjuju poznavanje situacije na tom važnom području Dalmacije na početku rata, osobito u vezi s radom Komunističke partije, počevši od njena nastojanja da prema direktivama Pokrajinskog komiteta (PK) utječe na napredne oficire u jugoslavenskoj vojsci i tako organizira otpor protiv talijanske okupacije pa do osnivanja partizanskih odreda. Također zaslužuju pažnju autorova sjećanja s mnogih savjetovanja PK i podaci o osnivanju udarnih grupa, diverzantskim akcijama i štrajkovima, četnicima i njihovoj suradnji s Talijanima.

Za razliku od tih bilježaka, one bilješke čiji se sadržaj odnosi na događaje izvan spomenutog područja (u njima se najviše govori o aktivnosti partizanskih odreda), koje je autor uglavnom zapisivao na osnovu raznih vijesti i kazivanja različitih osoba, znatno su oskudnije kao historijski izvor. U njima će historičar naći mnogo manje detalja koji bi pridonijeli potpunijem poznavanju ili objašnjenju pojedinih pitanja iz razvitka narodne revolucije u Dalmaciji.

Da bi popunio znatne praznine u bilješkama, autor dodaje važnije dokumente, koji svojim sadržajem odražavaju kontinuitet teksta.

Treba spomenuti da je Gizdić kao uvod u bilješke dao »Kratki pregled borbe radničke klase u Dalmaciji do 1941 g.« (str. 13—94) koji, s obzirom na oskudicu u sličnim prikazima, zavređuje posebnu pažnju.¹

Mnoga objašnjenja pružaju pomoćne bilješke, a lakše čitanje i korištenje teksta omogućavaju indeksi na kraju knjiga.

2. Prvi pokušaj da se u cjelini obradi razvitak narodne revolucije u Dalmaciji, poduzeo je Sibe Kvesić u knjizi *Dalmacija u Narodnooslobodilačkoj borbi* (Zagreb 1960, str. 732), ali ni ona — kako autor napominje — »nema pretenziju da dade potpunu historiju NOB-e Dalmacije« nego je »u prvom redu prilog« njenoj »potpunijoj obradi«.

Činjenica da je knjiga nastala iz autorova rada na »prikupljanju podataka«, znatno se odrazila u njenoj strukturi. Naime, dobiva se dojam da je Kvesić, služeći se isključivo kronološkom metodom obrade, pridavao pojedinim pitanjima NOB-e u Dalmaciji toliko značenja i prostora, koliko mu je izvorni materijal pružao za njih podataka. Zato se u knjizi osjeća neravnomjernost i fragmentarnost teksta, jer se često manje važnim problemima pridaje veća pažnja negoli značajnijima. Osim toga, formalna strana djela ne odgovara karakteru jedne sinteze, jer su mnogi događaji i zbivanja obrađivani odvojeno, tako da između većine njih ne postoji određeni kontinuitet koji je u takvoj obradi neophodan.

Budući da knjiga zbog toga nije prešla okvir kronike iznijet ćemo samo kratak pregled njezina sadržaja.

Nakon uvodnog dijela u kojemu je prikazao stanje i rad KP u Dalmaciji neposredno uoči rata, autor je u prvoj glavi: *Slom kraljevine Jugoslavije*, opisao situaciju u kojoj se Dalmacija nalazila poslije aprilskog rata i pripreme za oružani ustanak.

U drugoj glavi: *Početak oružanog ustanka u Dalmaciji*, prikazane su pripreme za formiranje prvih partizanskih odreda i situacija na pojedinim područjima u prvim danima ustanka (Split, Šibenik, Knin, Sinj, Dubrovnik). Autor se ukratko osvrnuo na pokušaj KP da uspostavi vezu s vođama HSS u Splitu. Prikazan je i rad na stvaranju odbora Narodne pomoći, koji su prikupljali materijal za NOP.

Treća glava: *Novi naponi na organiziranju oružane borbe*, sastoji se od više poglavlja u kojima se opisuje situacija u pojedinim područjima nakon sloma prvih partizanskih odreda i formiranje novih jedinica. Mnogo prostora je posvećeno NOB-i na otocima.

Formiranje bataljona i brigada narodnooslobodilačke vojske — sadržaj je četvrte glave. To se u prvom redu odnosi na formiranje I, II, III, IV dalmatinske brigade i na početke partizanske mornarice.

¹ O radničkom pokretu u Dalmaciji pisao je D. Foretić u svojim radovima: Kratak pregled historije radničkog pokreta u Dalmaciji (1871—1919), Zadar 1959; Socijalistički radnički pokret u Dalmaciji posljednjih godina XIX stoljeća, Radovi Instituta JAZU u Zadru, sv. 6—7 (1960), str. 5—34.

Vrijednost Gizdićeva pregleda je u tome što prvi put prikazuje razvitak pokreta između dva rata.

U petoj glavi: *Dalmacija u vrijeme Četvrte i Pete neprijateljske ofenzive*, detaljno je prikazan razvoj NOB-e od formiranja IX dalmatinske divizije (februar 1943) do kapitulacije Italije (septembar 1943).

U posljednje dvije glave: *Pad fašizma i kapitulacija Italije — Dalmacija u borbi protiv njemačkog okupatora*, autor opisuje dalji razvoj NOB-e, koji karakterizira općenarodni ustanak u Dalmaciji poslije kapitulacije Italije. Stalni porast snaga NOV-e u Dalmaciji doveo je do stvaranja Štaba mornarice i pomorskih obalskih sektora i do formiranja VIII dalmatinskog korpusa.

3. U knjizi *Partizanski odredi naroda Dalmacije 1941—1942* (Beograd 1962, str. 430), Dušan Plenča je, poslije nekoliko objavljenih priloga o pripremama i prvim danima ustanka u Dalmaciji,² dao cjelovit prikaz jednoga određenog perioda iz narodnooslobodilačkog rata u tom području.

Premda je težište njegovoga rada »na borbenim dejstvima« partizanskih odreda, čije djelovanje prikazuje do formiranja prvih dalmatinskih brigada, on je usput obradio i različite političke faktore koji su utjecali na njihov razvitak.

Prikazujući najprije situaciju u Dalmaciji u aprilskom ratu, Plenča iznosi podatke o kopnenim i pomorskim snagama koje su, prema ratnom planu jugoslavenskog generalštaba, trebale da sudjeluju u obrani jadranske obale od talijanske okupacije. Analizirajući uzroke sloma tih snaga, konstatira da su one bile »dovoljne za uspješnu obranu jadranske obale«, ali da su »u sebi nosile sve one slabosti od kojih je bolovala i cjelokupna jugoslavenska vojska«. To su: neizvršeni »mobilizacijski planovi«, zastarjelo naoružanje, preplavljenost špijunima i malverzantima (garnizon u Kninu), suradnja nekih oficira s ustašama u Italiji, zastarjela flota, »sastavljena od heterogenih elemenata«.

Iako su ratnim planom Generalštaba jugoslavenske vojske (»R-40« i »R-41«) bile razrađene sve akcije koje je trebalo poduzeti u obrani naše obale (predviđeno je osvojenje Zadra), ipak nije, nakon započetih neprijateljstava 6. aprila 1941, nijedna od njih, osim nekoliko manjih, izvršena. U mnogim je jedinicama, zbog samovoljnog istupanja nekih proustaški orijentiranih oficira, dolazilo do masovnog dezertiranja ili krajnje pasivnosti, a to je samo ubrzavalo rasulo čitave vojske i njenu kapitulaciju. Plenča detaljno prikazuje operacije talijanskih jedinica u vojničkoj okupaciji Dalmacije, uz koju je slijedila i uspostava građanske vlasti. Ovu je držao Guvernerat za Dalmaciju (Governo della Dalmazia) preko svojih prefektura u Zadru, Splitu i Kotoru. Autor se također osvrće i na organizaciju ustaške vlasti u dijelu Dalmacije koji je Rimskim ugovorom (18. maja 1941) pripao NDH.

Prikazujući rad Komunističke partije u Dalmaciji, Plenča se najprije zadržava na njenom stanju do aprila 1941, konstatirajući da je imala »daleko veći uticaj na radničku klasu nego sve ostale političke partije zajedno.« Nakon Pokrajinske konferencije u jesen 1939. i partijske konferencije grada Splita u julu 1940, na kojoj je izabran novi PK za Dalmaciju, likvidirani su frakcijski sukobi u Partiji, te se prišlo njenom organizacionom učvršćivanju. Formiranjem vojne komisije kod PK, a zatim kod svih okružnih i mjesnih komiteta Partija je mogla organizirano raditi na regrutiranju dobrovoljaca u jugoslavensku vojsku koja je trebala da pruži otpor talijanskoj okupaciji. Osim toga, preko vojnih komisija su se uglavnom formirale i udarne grupe koje su vršile prve sabotaže i diverzantske akcije.

Pišući o ustanku u kninskoj krajini, Plenča donosi mnogo podataka o snazi ustaške vlasti u Kninu i njenom provođenju različitih odredaba protiv srpskog stanovništva. On osobito upozorava na odoas talijanskih vlasti prema tim postup-

² D. Pl e n č a: Srednjodalmatinski NOP—odred, HZ VIII, 1955, str. 107—122; Događaji u Dalmaciji u travnju 1941, Zadarska revija VI, 1957, str. 43—57; Pripreme Komunističke partije za oružani ustanak u Dalmaciji, HZ X, 1957, str. 1—22.

cima, koji su srpski živalj primořavali da bježi na anektirani teritorij Dalmacije, gdje su ga Talijani donekle zaštićivali, iz straha »da ne izbjegne po šumama, organizuje se i pođe u oružanu borbu za odbranu svoga života«.

Autor donosi detaljne podatke o organiziranju i podizanju oružanog ustanka, koji je započeo 28. jula u selu Plavnu, poslije kojega su se digla i druga sela u zapadnom dijelu kninske općine, a zatim prikazuje prve akcije ustanika, koje su vlast NDH u tom području dovele u vrlo tešku situaciju. Na traženje pomoći s ustaške strane, Talijani su sjedište svoje divizije »Sasari« premjestili iz Šibenika u Knin, gdje su uskoro preuzeli svu vojnu i građansku vlast. Oslanjajući se na četnike, oni su prišli likvidaciji ustanka. Zbog zainteresiranosti vlade NDH da na području Knina održi vlast, došlo je do pokušaja njenih predstavnika da nekim materijalnim ustupcima uspostave suradnju s ustanicima. U toj taktici — konstatira autor — više su uspjeha imali Talijani jer su, osim četnika, uspjeli privući i neke oportunističke elemente među ustanicima, koji su bili velikosrpski orijentirani. To je dobrim dijelom utjecalo na slabljenje ustaničkih jedinica, koje su se tokom septembra 1941. »masovno raspadale«. Ispitujući uzroke sloma ustanka, koji je trajao puna dva mjeseca, Plenča zaključuje da je do njega došlo u prvom redu zbog prevladavanja četničkih elemenata u štabu gerilskih odreda za kninsku krajinu i slabe suradnje ustanika s rukovodstvom ustanka na području Drvara, koje je u početku vršilo na nj jak utjecaj.

U poglavlju o prvim partizanskim odredima Dalmacije (splitski, solinski, sinjski, trogirsko-kaštelanski, šibenski, vodičko-zatonski i primoštenski), koji su osnovani u prvoj polovici augusta 1941, prema direktivi Politbiroa CK KPJ, autor iznosi detaljan historijat svakog od njih, osvjetljujući mnoge dosad nepoznate momente u njihovoj kratkotrajnoj aktivnosti. Od mnogobrojnih uzroka njihova neuspjelog formiranja, koje autor navodi, najvažniji su ovi: utjecaj oportunističkih partijskih organizacija koje su bile dobrim dijelom neaktivne; nedovoljno iskustvo članova PK u realnom ocjenjivanju zadataka koji su se nalazili pred partijskim organizacijama; nedovoljna pomoć PK organizacijama u pripremama za oružanu borbu; materijalne teškoće na koje su nailazili borci odreda; kratak vremenski rok (5 dana) za osnivanje odreda.

Poučene iskustvom toga neuspjeha, partijske organizacije su usmjerile svoj rad na vlastito učvršćivanje. PK je pristupio čišćenju redova u mnogim organizacijama (u Sinju je izabran novi mjesni komitet). Osim toga, zbog stalnog porasta broja ilegalaca, PK je osnivao udarne odrede, o djelovanju kojih Plenča donosi mnogo podataka. Učvršćenju partijskih organizacija prišlo se naročito poslije dolaska političkog sekretara CK KPH Rade Končara.

Plenča je znatan dio knjige posvetio razvitku novih partizanskih jedinica, koje su se počele stvarati od oktobra 1941, prikazujući njihov razvoj u sjevernoj, srednjoj i južnoj Dalmaciji, sa svim specifičnostima koje su ih obilježavale.

Kad je u martu 1942. Glavni štab Hrvatske, po naredbi Vrhovnog štaba narodno-oslobodilačkih partizanskih odreda Jugoslavije, preuzeo komandu nad partizanskim jedinicama u Dalmaciji — koje su otada došle u neposrednu vezu s jedinicama u Lici, što je imalo veliko značenje za dalji razvoj NOB-e u tim pokrajinama — prišlo se stvaranju većih partizanskih odreda Dalmacije. Na savjetovanju Glavnog štaba Hrvatske (8.—11. aprila 1942) formiran je Stab IV operativne zone, koji je rukovodio svim partizanskim jedinicama u Dalmaciji. Na vojno-političkom savjetovanju rukovodilaca iz Dalmacije na Vještića Gori (u maju 1942), analiza situacije je pokazala da postoje svi uvjeti za ubrzani razvoj pokreta i da se s više samopouzdanja može prići osnivanju novih partizanskih odreda.

Posljednji dio knjige posvećen je formiranju i jačanju novih partizanskih odreda i njihovim uspješnim borbama s Talijanima, u kojima su postajali čvršći i brojniji zbog stalnog pridolaženja novih boraca. Rezultat takvog razvitka bilo je formiranje Prve dalmatinske brigade (6 septembra 1942), a uskoro zatim, u oktobru i novembru, Druge i Treće.

Plenčina knjiga ima osobine solidnoga naučnog rada jer je pisana na osnovu iscrpnog poznavanja izvorne građe i literature. Njena je zadaća — kako sâm naslov pokazuje — bila da obradi narodnooslobodilački rat 1941—42 u Dalmaciji tj. ratne operacije partizanskih jedinica. Međutim, Plenča nije mogao mimoći i druge društveno-političke faktore, pa je stanovitu pažnju obratio i njima. Ovdje smo prikazali baš tu stranu knjige, dok ona druga, koja je glavna, zavređuje posebnu pažnju i ocjenu, u prvom redu vojnih historičara.

4. Godina 1941. u Splitu i široj okolici, predmet je knjige *Bore Leontića: Split 1941* (Beograd 1960, str. 290). Premda ju je autor napisao na osnovu bogate arhivske građe i sjećanja preživjelih učesnika u narodnoj revoluciji, ipak ona ne predstavlja »monografiju iz NOB« — kako je sâm naziva — jer njegovo prilaženje izvorima nije imalo znanstveni karakter, nego mu je namjera bila da se oni popularno interpretiraju za široku upotrebu. Kao podloga za taj rad poslužila je Leontiću njegova rasprava koju je pod istim naslovom objavio na stranicama ovog časopisa (HZ VIII, 1955, str. 41—67), iz koje su mnoga mjesta gotovo doslovno prepisana, a detaljnije je obrađeno nastajanje i razbijanje prvih partizanskih odreda. Koristeći se iscrpno sjećanjima preživjelih boraca, autor je obradio borbeni put splitskog, solinskog i sinjskog odreda, ali i pored novih podataka o njima ne pridonosi ništa više od spomenute rasprave.

Ivan Jelić

BOGDAN STOJSAVLJEVIĆ: GORNJACI — Prilog proučavanju gorno-činženih agrarnih odnosa; ŠUMA I PAŠA — u borbi sela u Hrvatskoj i Slavoniji poslije 1848.

(Građa za gospodarsku povijest Hrvatske, knjiga 9 i 11. — Zagreb 1959 i 1961)

Zakonski članci koje je Hrvatski sabor donio 1848. u pogledu uklanjanja feudalnih odnosa u agraru, obuhvatili su svojim odredbama samo jedan dio zemljišnih površina na koje se — u većoj ili manjoj mjeri — oslanjalo gospodarenje seljačkih odn. kmetskih gazdinstava. U suštini, proglasivši ukidanje obaveze dotadašnjih urbarijalnih podavanja podložnika, zakonski članci iz 1848. učinili su kmeta neposrednim vlasnikom samo njegove selišne zemlje. Za sve ostale kategorije zemljišta, kojih je na području kasnofeudalnih vlastelinstava bilo mnogo i to veoma raznovrsnih s obzirom na stupanj učešća vlastelina i podložnika u njihovoj eksploataciji (izvanselišne ili činžene, kao i gorne zemlje, zatim pašnjaci, zajednički iskorištavane šumske površine i sl.), zadržani su uglavnom stari propisi — do daljega.

Kad je Patentom od 2. III 1853. likvidacija feudalnih odnosa stupila u fazu stvarne provedbe, opet je efikasno i definitivno riješeno samo pitanje ranijega selišnog posjeda podložnika, odnosno odštete koju je zbog gubitka feudalne rente sa tog zemljišta morao vlastelin dobiti. Djelomično je Patent iz 1853. regulirao pitanje gornih i činženih zemalja, ali na način koji je uvjetovao zavlačenje procesa uređenja gorničkih odnosa kroz desetke godina. Isto tako, kad se četiri godine kasnije (Patentom od 17. V 1857) prišlo zakonskom rješavanju zamršenog problema paše i šume — taj Patent je predstavljao tek početak dugogodišnjeg rada na razgraničenju prava bivših vlasnika i podložnika u pogledu ranije zajednički iskorištavanih površina.

H I S T O R I J S K I
Z B O R N I K

Redakcioni odbor:

KONSTANTIN BASTAIĆ

OLEG MANDIĆ

JAKŠA RAVLIĆ

BERNARD STULLI

JAROSLAV SIDAK

Glavni i odgovorni urednik:

JAROSLAV SIDAK

IZDAJE
POVIJESNO DRUŠTVO HRVATSKE
ZAGREB